

Галина Темник

*Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою
Національного університету «Львівська політехніка»*

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА СТВОРЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У мовознавстві, окрім традиційної граматики, у якій систематизовано мовні одиниці морфологічного та синтаксичного рівнів, у межах новітніх напрямів лінгвістики виникли граматики інших типів, а саме – комунікативна, функціональна, які знайшли практичне застосування у лінгводидактиці.

Мета цієї статті – проаналізувати відомі напрями у функціональній лінгвістиці та визначити серед них ті, які можуть слугувати теоретичною основою створення функціональної граматики української мови.

Функціональною граматикою (ФГ) вважають, як зазначено в одному з лінгвістичних словників, «різновид граматики, об'єктом вивчення якої є функції мовних одиниць і закономірності їх функціонування» [1, с. 565]. Іншими словами, призначення функціональної граматики – «створити узагальнену лінгвістичну модель правил використання одиниць мови» [4, с. 11]. Вживаючи поняття одиниці, розуміємо як лексичні, зокрема у творенні речень, так і синтаксичні у творенні висловлювань, текстів. Систематизація закономірностей функціонування мовних одиниць у комунікації – актуальне завдання українського мовознавства.

Оскільки лінгвісти, які представляють функціональний підхід, обирають об'єктом дослідження одиниці різних мовних рівнів, існує декілька варіантів побудови функціональної граматики. Пошук оптимальних принципів створення ФГ передбачає аналіз наявних функціональних теорій.

У системі лінгвістичних течій функціоналізм представлений у дослідженнях американських та європейських науковців – Р. Д. Ван-Валіна, Дж. Ніколс, Дж. Байбі, І. Мана, С. Томпсон, Т. Гівона, У. Чейфа, Р. Томліна, Б. Фокс, С. Форд, М. Драера, Е. Мартіне, С. Діка, А. Мустайокі, Г. Золотової, М. Всеволодової, Н. Слюсарєвої, О. Бондарко, І. Вихованця, А. Загнітка, Ф. Бацевича і Т. Космеди.

Американський функціоналізм в основному зорієнтований на пояснення граматичних явищ дискурсом. А. Кібрик пояснює

пріоритетність дискурсивного аналізу у функціональній лінгвістиці наступним чином: «Функціоналізм шукає пояснення спостережуваної мовної форми. Функціоналісти виходять із припущення, що форма значною мірою формується і пояснюється функціонуванням у реальному часі. Функціонування мови у реальному часі – це і є дискурс» [7, с. 308]. Закономірності побудови цілісних текстів досліджують автори Теорії риторичних структур (TPC) та представники дискурсивно-орієнтованого напрямку американського функціоналізму – І. Ман та С. Томпсон. Суть TPC полягає у тому, що текст завжди має визначену мету (ціль, функцію), для досягнення якої риторичними відношеннями поєднуються дискурсивні одиниці – речення, частини речень, які можуть виступати ядрами чи сателітами. Автори TPC будують графічні схеми риторичних структур, які відображають кількість ядер та сателітів у тексті, напрями залежності між ними, типи відношень. Ці схеми дуже добре відображають логіку побудови висловлювання, однак характеризуються односторонністю. За графічною схемою відтворити закодований у ньому текст неможливо, оскільки це узагальнена схема, якій можуть відповідати десятки текстів різної проблематики з тотожною логікою побудови. Графічні схеми риторичної структури – це лише деталізовані схеми, які могли б бути корисними при написанні логічних зв'язних текстів доповідей, рефератів, резюме та ін., подібно до загальновідомих складових будь-якого дослідження – вступу, мети, побудови робочої гіпотези, доведення, висновків. Вони не можуть слугувати правилами вживання мовних одиниць. Виходячи з цього, TPC не може бути теоретичною основою для створення ФГ.

Нерелевантними для створення ФГ є дослідження ще одного американського функціоналіста дискурсивно-орієнтованого напрямку У. Чейфа. Дослідник на основі процесів, які протікають у свідомості, пояснює мовні явища, але не визначає закономірностей їхнього функціонування.

У межах американського функціоналізму було заанонсовано створення когнітивної функціональної граматики. Автор ідеї – Р. Томлін. Як зазначає А. Кібрик, когнітивна функціональна граMATика – «теорія відображення когнітивних функцій на граматичну структуру; модель представлення подій і їх відображення на мовну структуру, модель когнітивної системи мовця і методологія експериментальної верифікації каузальних зв'язків між когнітивними і мовними явищами» [7, с. 321]. Оскільки ця граMATика ще не створена, розглядати її як можливу теоретичну базу ФГ української мови немає жодних підстав.

Серед значної кількості дискурсивно-орієнтованих моделей досліджень вирізняється Аналіз побутового діалогу вже згадуваної дослідниці С. Томпсон. Цінність цієї теорії передусім полягає у виборі базового для вивчення мови об'єкта дослідження, а також у спробі «сформулювати синтаксичні закономірності на основі спостережень над реальним дискурсом, замість того, щоб будувати апріорні моделі» [7, с.323]. Вивчення таких явищ діалогу, як чергування реплік (питання – відповідь, пропозиція – приймання пропозиції), корекція сказаного раніше учасником діалогу. Аналіз побутового діалогу наближається до завдань комунікативної лінгвістики. Цей спосіб дослідження одного з типів дискурсу актуальний для ФГ, але недостатній. Такий підхід необхідно доповнювати іншими теоріями.

Розглядаючи окремі теорії американського функціоналізму, варто звернути увагу на Референційно-рольову граматику (РРГ) Р.Д. Ван-Валіна, яка представляє морфо-синтаксичний напрям. У межах речення, за його термінологією клаузи, дослідник визначає семантичні ролі, які реально відображають виконувані складовими елементами речення функції, на відміну від формальних синтаксичних позицій підмета, присудка та ін. Ще однією перевагою РРГ є класифікація дієслів із одночасним визначенням логічної структури – набору аргументів, тобто залежних слів. Остання складова РРГ має практичне застосування під час встановлення правил поєднання лексичних одиниць. Недостатність цієї теорії для того, щоб стати основою формування ФГ, полягає у тому, що РРГ зосереджена лише на аналізі складових синтаксичних конструкцій, не торкаючи сфери функціонування цих одиниць у комунікації.

Американський функціоналізм, переосмисливши категорії традиційної граматики, спрямованої на дескрипцію, поставив за мету пояснення мовних явищ у дискурсі. Однак визначення мотивації мовних фактів не рівноцінне встановленню закономірностей їхнього функціонування, які б могли слугувати теоретичним підґрунтям створення ФГ. Окрім цього, американські функціоналісти орієнтуються на дослідження окремих мовних явищ у різних мовах, які в цілому не утворюють системи. Натомість ФГ як лінгвістична модель правил використання одиниць мови потребує системної теорії, у межах якої мовні явища були б охоплені максимально повно.

З цілеспрямованою проекцією на створення теоретичних основ ФГ будують свої дослідження європейські функціоналісти. Одним з перших у цьому напрямку є С. Дік, функціонально-граматична теорія

якого «відображає базові предикації в конкретних мовних висловлюваннях, використовуючи систему правил вираження (маніфестації), яка визначає форму і порядок компонентів (конституентів)» [4, с. 59]. С. Дік досліджує функції мовних одиниць (семантичні, синтаксичні, прагматичні) у межах речень та їхні потенційні можливості, зумовлені семантичними та синтаксичними властивостями для творення нових конструкцій. Таким чином, дослідник формулює закономірності творення мовних одиниць синтаксичного рівня, що входить у компетенцію ФГ. Але, подібно до РРГ Р. Ван-Валіна, функціонально-граматичній теорії С. Діка бракує визначення функцій синтаксичних конструкцій та правил їхнього вживання у комунікації.

У європейському функціоналізмі виокремився як окремий напрям функціональний синтаксис (ФС), представниками якого є А. Мустайокі, Г. Золотова, М. Всеволодова, І. Вихованець. Зважаючи на те, що граматику в мовознавстві розуміють як взаємодію морфології та синтаксису, було б нелогічно розглядати можливі варіанти формування теоретичних основ функціональної граматики, ігноруючи теорію ФС.

В основі ФС, за А. Мустайокі, лежить принцип аналізу «від значення до форми», або по-іншому – «від семантичних структур до мовних засобів». Прихильники цього напрямку розглядають формування будь-якого висловлювання поетапно: «рівень дійсності, ситуація – 1-й фільтр (мовець обмежує ситуацію, беручи до уваги свої комунікативні потреби) – стан речей з коментарями мовця, семантичний рівень, семантичні структури – 2-й фільтр (мовець враховує обмеження, обумовлені мовним контекстом) – мовленнєвий рівень, поверхневі структури мови» [5, с. 118]. Цю схему, яка відображає зв'язок семантичного рівня з дійсністю і мовленнєвим рівнем з точки зору процесу говоріння, А. Мустайокі пояснює наступним чином: «Відрізок дійсності, названий нами ситуацією, безумовно є стимулом, поштовхом для того, що мовець потім висловлює словами, але такою ж мірою очевидно, що з безкінечного ряду різноманітних деталей у будь-якій автентичній ситуації мовець вибирає тільки ту, яка є для нього найбільш суттєвою» [6, с. 108]. Окрім того, зазначає дослідник, «мовець ніколи не бере ситуації як такі, а вибирає з них тільки такі елементи, які йому потрібні з точки зору його комунікативного завдання» [6, с. 108], додаючи свої коментарі. У процесі мовленнєвої реалізації мовець проходить 2-й фільтр, беручи

до уваги контекст. Те, що хоче висловити мовець, схематично відображає семантичний рівень семантичними категоріями та семантичними структурами. В цілому завдання ФС А. Мустайокі формулює так: «1) встановити семантичні категорії, які становлять основу опису; 2) описати ті мовні структури, які можуть бути вжиті у мові *x* під час вираження встановлених семантичних категорій; 3) визначити можливі обмеження у вживанні цих мовних структур» [5, с. 230]. За загальною ідеєю та завданнями, ФС відповідає потребам теоретичного підґрунтя ФГ, оскільки упорядковує мовні засоби за значеннями, які безпосередньо реалізуються в мовленні, а не за граматичними класами та категоріями, які лише відображають парадигматичні відношення у системі мови, маючи опосередкований стосунок до вживання їх у процесі комунікації. Семантичні структури, які досліджує ФС, відображають функції мовних одиниць, порядок їхнього розташування, що дає можливість встановити правила побудови конструкції. До того ж ФС, визначаючи обмеження у вживанні тих чи інших конструкцій, встановлює тим самим закономірності функціонування їх у дискурсі, які повинна систематизувати ФГ. Однак, теорія ФС не передбачає дослідження потенційних можливостей сполучуваності предикатів чи інших складових семантичних структур, а також випускає з поля зору дослідження діалогічного мовлення і побудову текстів.

Проаналізовані теорії не відображають цілісно функціональний напрям у лінгвістиці, однак вказують на основні його риси, способи аналізу та функціональні моделі мови. З розгляду очевидно, що частина функціональних теорій обирає вихідним пунктом аналізу мовні одиниці морфологічного рівня, а частина – одиниці синтаксичного. Граматика функціонального типу повинна базуватись на цілісному підході, розглядаючи морфологію і синтаксис як взаємозумовлені рівні функціонування мовних одиниць. Об'єднувальним чинником у цій ситуації може слугувати семантичний рівень, а саме поняття семантичної функції чи семантичної категорії. У зв'язку з цим оптимальною теоретичною основою створення функціональної граматики української мови є функціонально-граматична теорія О. Бондарка. Аналіз цієї теорії виходить за обсяги статті, але про відповідність теорії свідчить основний принцип концепції О. Бондарка. Відповідно до цієї теорії, ФГ будь-якої мови – це система функціонально-семантичних полів (ФСП), тобто «двосторонніх (змістовно-формальних) угруповань, сформованих

граматичними (морфологічними і синтаксичними) засобами аналізованої мови разом із взаємопов'язаними з ними лексичними, лексико-граматичними і словотвірними елементами, які належать до однієї семантичної категорії» [2, с. 40]. Таким чином, створення функціональної граматики української мови залежить від досліджень системи ФСП. На сучасному етапі українського мовознавства, зважаючи на актуальність цього питання, дослідження такого типу вже мають певні напрацювання, але, очевидно, ще не становлять цілісної системи і потребують доповнень.

-
1. Большой энциклопедический словарь. Языкознание / В. Н. Ярцева. – М., 1998. – 685 с.
  2. Бондарко А. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. Бондарко. – Л., 1983. – 208 с.
  3. Бондарко А. Функциональная грамматика / А. Бондарко. – Л., 1984. – 136 с.
  4. Костич Л. Основні засади функціональної граматики / Л. Костич. – К., 2004. – 79 с.
  5. Мустайоки А. Аспектуальность в теории функционального синтаксиса / А. Мустайоки // Die Grammatischen Korrelationen. – Graz, 1999. – С. 229-244.
  6. Мустайоки А. Функциональный синтаксис как основа сопоставления языков / А. Мустайоки // Studiaslavica Finlandensia: Доклады финской делегации на XIII Международном съезде славистов. – Helsinki, 2003 – С. 100-127.
  7. Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика. – М., 2002. – 408 с.